

NIEKTÓRE ASPEKTY ROZPRZESTRZENIANIA SIĘ KULTU CESARZA ORAZ
ROMANIZACJA PROWINCJI AZJA W I W. N.E.

ANASTASIYA BAUKOVA

ABSTRACT (*Spreading of the Imperial cult and romanization of provincia Asia in the first c. AD: select issues*): Asia was the first and by far the richest and most advanced culturally Roman province in Asia Minor where the very spread of Latin language was hindered by strong and established Greek culture. From the early-second c. BC Greeks in the East started to honor Rome by establishing cults of Goddess Roma and of prominent Roman politicians. The idea of the divine cult of a man, although accepted by Romans, was Greek. Under Augustus it further developed with establishing provincial assemblies, that in *provincia Asia* presided by asiarchs and provincial high priests. The Emperor was honored through prayer, sacrifice, games, singing of hymns, while his cult centered around provincial and municipal temples, well documented in coin images. Imperial cult was a principal tool of Romanization of Greek-speaking elite of Asia Minor.

Analiza dostępnych źródeł pozwala dokonać próby określenia stopnia romanizacji prowincji Azja oraz prześledzenia procesu powstania synkretycznej kultury grecko-rzymskiej w badanym regionie. Ważnymi wskaźnikami tego procesu były zmiany głównie w sferze kultury duchowej – języku, religii i instytucjach kulturalnych. W dziedzinie stosunków publicznych możemy zauważyć przemiany w systemie instytucji politycznych, zmianę statusu społecznego tak poszczególnych obywateli, jak i dużych grup społecznych – stanów. Zmiany te trudno jednak wyraźnie oddzielić, gdyż były one ze sobą powiązane.

Istotne jest to, że na terenie wszystkich prowincji wschodnich oraz w szczególności w Azji obserwowano się bardzo wysoki poziom rozwoju kultury greckiej, co stanowiło główną przeszkodę w przyjęciu języka łacińskiego i kultury rzymskiej. Ważny jest również fakt, że władze rzymskie nie realizowały świadomej polityki romanizacji i od ludności poddanej oczekiwały jedynie lojalności. Przejawem tej lojalności było uznanie kultu cesarza.

Azja była jedną z najbogatszych prowincji w całym państwie rzymskim i najstarszą w całej Azji Mniejszej. Był to również pierwszy obszar przyłączony do Rzymu w sposób pokojowy, wskutek przyjęcia testamentu ostatniego władcy Pergamonu Attalosa III, a nie działań wojennych¹.

Prowincja ta nie miała jednak stałego terytorium i rozciągała się od Propontydy do Karii i Wyżyny Anatolijskiej. Wchodziły w jej skład te regiony Azji Mniejszej, na które kultura grecka wywarła największy wpływ: Myzja, Jonia, Lydia, Karia, Frygia oraz przybrzeżne

¹ Calder, Gray, Mitchell, 1996.

wyspy. Prowincja, otoczona terenami lojalnymi w stosunku do państwa rzymskiego, była dość bezpieczna, dlatego na stałe nie lokowano w niej garnizonów rzymskich².

Charakterystycznym efektem włączenia zachodniego wybrzeża Azji Mniejszej do państwa rzymskiego było to, że w przeciwieństwie od innych obszarów Anatolii przeżywała ona w I w. p.n.e.–I w.n.e. okres trwałego rozwoju i dobrobytu. Handel morski i lokalne rzemiosło rozwijały się stabilnie³. Kiedy w regionie pojawili się Rzymianie, którzy nie przyszedli tu jako sojusznicy, lecz jako wrogowie (nałożyli bardzo wysokie podatki i zbierali je rygorystycznie), mieszkańcy postrzegali ich jako zdobywców i dostosowywali się do nowych warunków życia.

Liczne miasta zachodniego wybrzeża Azji Mniejszej zachowywały na początku panowania rzymskiego tradycyjny samorząd i ustrój demokratyczny. W czasach republiki i pryncypatu w miastach greckich zachodniej Azji Mniejszej funkcjonowały zgromadzenia ludowe i rady sprawujące właściwą władzę na miejscu i reprezentujące miasta przed władzami rzymskimi. Źródła przynoszą informacje o wysyłanych przez miasta małaazjatyckie licznych poselstwach do cesarzy⁴. Jedną z głównych cech charakterystycznych prowincji było to, że przez pierwsze dwa stulecia władzy rzymskiej członkowie lokalnych elit uczestniczyli wyłącznie w wewnętrznym życiu politycznym regionu⁵. Stoi to w jaskrawym kontraście z elitami ważnych prowincji zachodnich – Galii Narbońskiej, Hiszpanii i Afryki – których obywatele znacznie szybciej wkraczali na ścieżkę rzymskiej kariery urzędniczej. Analiza fasti konsularnych pokazuje, że dopiero w II w. n.e. członkowie elit z prowincji wschodnich na większą skalę kontynuowali karierę polityczną w Rzymie⁶.

Za jeden ze sposobów romanizacji prowincji Azja uważa się tradycyjnie wprowadzenie kultu cesarzy rzymskich. Powstała na ten temat obszerna literatura naukowa, często poświęcona przejawom tego kultu w całym państwie rzymskim⁷. W mojej opinii rozwój kultu cesarskiego na Wschodzie rzymskim był w istocie rzeczy procesem wewnętrznym polegającym na wchłonięciu greckich form przez rzymskie, a nie na odwrót. Na korzyść takiego stwierdzenia świadczyć może praktyczny przejaw kultu. Dla ludzi nam

² Mitchell 1993, 121.

³ Машкин 1949, 488.

⁴ Hicks, Marshall 1886–1916.

⁵ Pierwszy senator pochodzący z Azji Mniejszej poświadczony jest dopiero za panowania Klaudiusza: Halfmann 1979, 101, no. 2.

⁶ Okoń 2017.

⁷ Millar 1984; Price 1984; Walbank 1992; Гуськов 2013, 5–9.

współczesnych, wychowanych w tradycjach chrześcijańskich, bardzo trudnym jest do zrozumienia istnienie kultu boskiego cesarza⁸. W niezależnych greckich miastach, wchodzących w skład imperiów Aleksandra Macedońskiego i jego następców, kult boski panującego był jedynym z możliwych sposobów, aby uzasadnić swoją zależność od władcy, a znane koncepcje boskiego pochodzenia władzy to potwierdzały. W momencie włączenia dawnego królestwa Pergamonu do państwa rzymskiego istniały już w nim idee boskości władcy i powstały odpowiednie ceremonie. Był to formalny wyraz czci, a nie fanatyzm religijny, chociaż tak naprawdę nigdy nie dowiemy się, co działo się w umysłach ówczesnych wyznawców⁹.

Z reguły powszechnymi formami oddania czci władcom było urządzenie igrzysk, budowanie ołtarzy i świątyń. Ten skomplikowany proces rozpoczął się na długo przed śmiercią Attalosa III Filometora Euergetesa i towarzyszył rzymskiej ekspansji. Istotne jest to, że właśnie ta prowincja dała impuls do rozwoju kultu cesarskiego i jego form. Poprzedzał go o ponad 150 lat kult bogini Romy. Na przykład świątynia bogini Romy jako boskiej emanacji Rzymu powstała w 195 r. p.n.e. w Smyrnie z okazji wyzwolenia miasta od władzy Antiocha III, w czym swoją pomoc okazali Rzymianie¹⁰. Fakt ten można uznać za powstanie kultu nowego bóstwa. Dla uszanowania nowej bogini Chalkida ok. 194 r. p.n.e., a później również Delfy zorganizowały igrzyska *Romaia*. Według Marii Jaczynowskiej kult bogini Romy sprzyjał nie tylko procesowi wywyższenia całego ludu rzymskiego, lecz stworzył także podstawy dla rozwoju czci religijnej niektórych jego przedstawicieli¹¹. Pierwszym Rzymianinem, uhonorowanym boskimi zaszczytami na greckich terytoriach był Tytus Kwinkcjusz Flamininus. Wspominał o tym Plutarch, który pisał, że mieszkańcy Chalkidy poświęcili czci Flamininusa wszystko, co najlepsze i najpiękniejsze w swoim mieście¹².

W prowincji Azja podobnie uhonorowywano prokonsula Publiusza Serwiliusza Watię Izauryjskiego. Sprawował on wraz z Juliuszem Cezarem konsulat w 48 r. p.n.e., a w latach 46–44 r. p.n.e. był prokonsulem Azji. Napis z Pergamonu nazywa go zbawicielem i dobroczyńcą miasta, osobą, która przywróciła miastu dawne zwyczaje i demokrację¹³. Piastując stanowisko prokonsula, fundował pomniki i został wyróżniony w kilku miejscach za

⁸ Gradel 2002, 5; Джарман 2012, 58.

⁹ Na temat moralnej i psychologicznej strony kultu cesarskiego zob. Taylor 1931; Täger 1959; Pleket 1965.

¹⁰ Tac. *Ann.* IV 56: *At Smyrnaei ... transcendere ad ea, quis maxime fidebant, in populum Romanum officii ... seque primos templum urbis Romae statuisset.*

¹¹ Jaczynowska 1984, 160.

¹² Plu. *Flam.* 16,5: *οὕτω διασωθέντες οἱ Χαλκιδεῖς τὰ κάλλιστα καὶ μέγιστα τῶν παρ' αὐτοῖς ἀναθημάτων τῷ Τίτῳ καθιέρωσαν.*

¹³ *IGR* IV 433 Pergamon.

przywrócenie prawa azylu świątyniom. W dwóch napisach z Efezu wspomina się o kapłanach Romy i Serwiliusza. Charakteru tego kultu dokładnie nie wyjaśniono, ale ze wzmianki w tekście o gimnazjum możemy sugerować, że był on związany właśnie z takimi budowlami, a nie z sanktuariami¹⁴. Kult jego osoby funkcjonował na terenie prowincji Azja aż do czasów cesarstwa¹⁵.

Z datowanego na 59 r. p.n.e. listu Cyncerona do jego brata Kwintusa dowiadujemy się, że po wyzwoleniu ludności Azji od uciążliwego podatku edyjskiego, przeznaczonego na przeprowadzenie igrzysk, miejscowi mieszkańcy zamierzali zbudować świątynię na cześć Cynceronów. Z tekstu nie do końca jasne jest, kto miał być czczony w tej świątyni (wspólnie prokonsulowie Azji i Cylicji czy tylko Marek Tulliusz Cynceron). Wiadomo jednak, że zamiar ten pozostał niezrealizowany z powodu sprzeciwu prokonsula Cylicji¹⁶.

Inną formą czci, oprócz ustanawiania nabożeństw religijnych i powoływania kapłanów, było przeprowadzanie igrzysk ku czci zasłużonej postaci. Na przykład Kwintusa Mucjusza Scewolę, pretora 98 r. p.n.e., miasta prowincji uhonorowały igrzyskami (*Mucia, Μουκία*¹⁷), natomiast ku czci Lukullusa również przeprowadzano igrzyska o nazwie *Λευκόλλεια*¹⁸.

Dla Rzymian idea boskiej interwencji była zrozumiała, lecz nienaturalna. Bo przecież Grecy wcielenie mocy bogów upatrywali w pozytywnych okolicznościach, a Rzymianie wręcz przeciwnie, często doszukiwali się opatrności bożej w porażkach lub niepowodzeniu rytuałów. Prawdopodobnie takie pojmowanie błędów i nie zauważonych znaków lub symboli pomagało Rzymianom nie obwiniać swoich dowódców. Widocznie te dwa zjawiska były różnymi stronami tego samego, inaczej Rzymianie nie zaakceptowałyby idei boskości władców¹⁹.

Różnica w światopoglądzie uniemożliwiła jednak propagowanie czy wykorzystywanie faktu ubóstwienia Rzymian w ich ojczyźnie. Żaden polityk nie przeniósł tego zwyczaju do samego Rzymu. I dopiero po wprowadzeniu faktycznej władzy jednostki i ustanowieniu kultu boskiego Juliusza Cezara wschodnie idee znalazły swoje odzwierciedlenie w światopoglądzie Rzymian. Już w 29 r. p.n.e., podczas powrotu z Egiptu do Rzymu, Oktawian zezwolił mieszkańcom prowincji Azja na uczczenie swojej osoby poprzez budowę w Pergamonie

¹⁴ Freisen 1993, 10.

¹⁵ *I Eph* 702 i 3066 z przełomu I/II w. n.e. poświadczają efeskich kapłanów Romy i P. Serwiliusza Izauryjskiego.

¹⁶ *Cic. Q. fr.* I 1.26.

¹⁷ *OGI* II 438, 439; *Cic., Ver.* 2.10, 27, 21, 51.

¹⁸ *Plu. Luc.* 2.2, 23.2.

¹⁹ *Тенни* 1998, 22–24.

świątyni Rzymu i Augusta (*Romae et Augusti*). Taka sama świątynia została zbudowana w Nikomedii dla mieszkańców pobliskiej Bitynii²⁰. W ten sposób kult władcy i bogini Romy stał się najwyższą formą oddania czci republice, przedstawicielem której był Oktawian. Należy również podkreślić, że Oktawian wydał rozporządzenie dla mieszkańców prowincji, będących obywatelami Rzymu, aby zbudowali inną świątynię w Efezie ku czci bogini Romy i boskiego Juliusza²¹. Co do kwestii zidentyfikowania prawdziwego wyglądu świątyni Augusta i Romy, to mamy do czynienia z różnymi rodzajami źródeł, z których każde podaje nieco inne informacje. Po pierwsze świątynia Augusta zachowała się tylko w Ankarze (starożytna Ankyra w Galacji), natomiast na terytorium dawnej prowincji Azja, pomimo długotrwałych poszukiwań archeologicznych, nie odnaleziono dotąd żadnych pozostałości architektonicznych. Za czasów rzymskich świątynia Augusta i Romy istniała w Milas (*Mύλασα*)²². Jej ruiny były dobrze zachowane jeszcze na początku XVII w., ale potem zostały rozebrane i wykorzystane dla wzniesienia innych budowli²³. Przywiązanie do bogini Romy było konieczne. W środowisku rzymskim władca nie był bogiem, lecz w prowincjach honorowano go poprzez związek z boginią. Natomiast na Zachodzie kult Romy i Augusta istniał w formie nieformalnej, chociaż w municypiach czczono też Augusta.

Dla przeprowadzenia uroczystości religijnych w prowincjach organizowano specjalne zgromadzenia prowincjonalne. Na terenie najbardziej zromanizowanych, a wśród elit łacińskojęzycznych, prowincji (dwóch Hiszpanii, Galii, Afryki i in.) takie zgromadzenia były nazywane *concilia*, natomiast w Azji – *κοινόν*. Wiemy o istnieniu *κοινόν Ασίας* i *κοινόν τῶν ἐν Βιθυνία Ἑλλήνων*. W przypadku Azji takie zgromadzenia znane są już od czasów hellenistycznych. Głównym celem działalności *koinon* była obrona interesów miast, które tworzyły to zrzeszenie. Za czasów Augusta zgromadzenia te stały się promotorami nowego kultu i otrzymały szereg praw politycznych. Tak więc nowe funkcje legalizowały fakt istnienia *koina*, ich struktury i sposób działalności. To właśnie poselstwa *koina* kontaktowały się z cesarzem, często w sprawach związanych z działalnością namiestników. Zwykle zgromadzenie prowincjonalne zbierało się raz do roku (latem lub jesienią)²⁴. Jego przedstawiciele wybierali ze swego grona kapłana prowincjonalnego. Natomiast *koinon* Azji mogło zbierać się kilka razy w roku, ale wybory miały miejsce tylko na jednym posiedzeniu.

²⁰ Tac. *Ann.*, IV 37.3, 55.2; Suet. *Aug.* 52.

²¹ D.C. LI 20.6.

²² *IMylasa* 31.

²³ Kotłowski 2005, 194.

²⁴ Nie we wszystkich przypadkach znamy dokładną datę zebrań, a jedynie wzmianka u Swetoniusza informuje nas, że w Lugdunum miało ono miejsce w pierwszym dniu sierpnia (Suet. *Cl.* 2.1).

Chociaż zebrania nie przypadały na początek roku kalendarzowego, to wiemy, że najwyższy kapłan w Likii swoje obowiązki pełnił od 1 stycznia do końca grudnia. Możemy przypuszczać, że podobnie było w innych regionach Azji Mniejszej²⁵.

Boski kult Augusta został wprowadzony w prowincjach rzymskich dzięki inicjatywie jej elit. Zaangażowanie w jego sprawowanie i propagowanie otwierało drogę do zajęcia ważnego miejsca w hierarchii miejskiej i prowincjonalnej, także dla osób nieposiadających obywatelstwa rzymskiego. Ważny jest w tym względzie przykład prowincji Azja. W przeciwieństwie do prowincji zachodnich obywatelstwo rzymskie nie było tam nieodzownym warunkiem wyboru na stanowisko kapłana kultu Augusta, choć możemy przypuszczać, że z czasem znaczna część kapłanów boskiego Augusta otrzymywała obywatelstwo rzymskie. Analiza nazwisk najwcześniej poświadczonych kapłanów pokazuje, że otrzymali obywatelstwo za sprawą Marka Antoniusza (M. Antonius Lepidus)²⁶ lub cesarza Augusta (C. Iulius Pardalas)²⁷. Należy wspomnieć, że z rodziny Lepidusów z Thyateiry pochodziło kilku kapłanów Romy i Augusta²⁸.

Najwyższą godność, jeśli nie władzę, w sprawach kultu cesarza w prowincji sprawował specjalny kapłan prowincjonalny, na Zachodzie noszący na ogół tytuł *flamen provinciae*, wybierany przez przedstawicieli miast prowincji i zajmujący bardzo ważne miejsce w hierarchii prowincjonalnych notabli. W środowisku kapłanów kultu cesarskiego również występowały różne poziomy – od szczebla miejskiego do najważniejszego w danej prowincji arcykapłana prowincjonalnego. W Imperium Rzymskim nie było zunifikowanej tytułatury kapłanów kultu cesarskiego. W Azji używano terminów „asiarcha” (*Ἀσιάρχης*) i „arcykapłan” (*ἀρχιερέως*). Zdaniem Jürgena Deiningera asiarchowie w czasach republiki kierowali zgromadzeniami prowincjonalnymi, a kiedy *koina* w czasach pryncypatu zaczęły pełnić nowe funkcje kultu cesarskiego, wtedy ich przewodniczącym nadano tytuł archiereusa. Zwykle kultowi cesarza przewodniczył jeden arcykapłan w ciągu roku, lecz na terytorium prowincji Azja zdarzały się wypadki kilkuletniego sprawowania tych funkcji przez jedną osobę lub działalność kilku arcykapłanów jednocześnie²⁹.

Oddawanie czci bogini Romie i Augustowi praktykowano na różny sposób: przez modlitwy, procesje, ofiary, organizowanie zawodów sportowych, przedstawień teatralnych

²⁵ Olszewski 1995, 597; Price 1984, 101; Deininger 1965, 145.

²⁶ Arcykapłan Romy i Augusta poświadczony w inskrypcji z Sardes z 5–1 r. p.n.e. *IGR IV 1756 X*.

²⁷ *IGR IV 1611 b*.

²⁸ *TAM V.2 903* z czasów Augusta oraz *TAM V.2 934, 968, 972, 1167*.

²⁹ Freisen 1993, 79.

i konkursów poetyckich. W ten sposób można było zagwarantować dużą frekwencję podczas uroczystości kultu cesarskiego. Z drugiej strony przeprowadzenie takich uroczystości wymagało znacznych nakładów finansowych. Kandydaci do członkostwa w zgromadzeniach prowincjonalnych musieli wyróżniać się bogactwem i hojnością, ponosząc koszty wznoszenia świątyń, konserwacji miejsc kultu, ozdabiania ich rzeźbami, przeprowadzania igrzysk i imprez masowych. Informacje o imionach zwycięzców w tych zawodach (tzw. *asionikai*) są dostępne w inskrypcjach ze Smyrny, Didymy, Afrodisias i innych miejsc³⁰. Napisy te czasami zawierają również informację na temat organizatorów igrzysk, ich rodzaju i wysokości wydatków. Sława skutecznego i hojnego organizatora igrzysk bywała wstępem do dalszej kariery politycznej lub wojskowej.

Należy również zauważyć, że zgromadzenia – tak na Wschodzie, jak i na Zachodzie – były oddzielone od administracji rzymskiej i miały pewną swobodę działania. Także i one częściowo powtarzały jednak funkcje administracji rzymskiej, regulując sprawy wewnętrzne na swoich terytoriach. Według Lechosława Olszewskiego ta sytuacja zwiększała gęstość placówek władzy rzymskiej w prowincjach³¹.

Jednym z elementów kultu cesarza było śpiewanie hymnów. Ten aspekt i znane źródła epigraficzne omówił Ryszard Sajkowski³². W celu uhonorowania kultu Augusta prokonsul Azji, Paullus Fabiusz Maksimus, stworzył propozycję reformy kalendarza, która została wprowadzona w 9 r. p.n.e. Od tego czasu nowy rok rozpoczynał się we wszystkich miastach prowincji w dniu urodzin Augusta, czyli 23 września. Propozycję Paullusa Fabiusza Maksimusa znamy z inskrypcji zawierających jego list skierowany do *koinon* Azji oraz uchwał zgromadzenia prowincjonalnego Azji i miast (Pergamon, Priene, Apamea, Eumeneia, Doryleum) akceptujących jego pomysł reformy kalendarza³³. Sposób publikacji listu prokonsula i uchwał nie był przypadkowy: w Pergamonie został on wyryty na steli wystawionej w świątyni Romy i Augusta. Kopie decyzji *koinon* jego przedstawiciele zawieźli także do Rzymu.

Ogólnie rzecz biorąc, obchodzenie urodzin Augusta w prowincji odbywało się w kilku etapach. W pierwszym dniu świętowano urodziny małżonki cesarza Liwii. Następnego dnia śpiewano hymny dla rodziny Augusta (*παραβόμιον*). Na trzeci dzień miała miejsce uroczystość z okazji urodzin Augusta. Również dla uhonorowania Augusta urządzano

³⁰ Deininger 1965, 160.

³¹ Olszewski 1995, 596.

³² Sajkowski 2007, 45.

³³ *OGI* 458; *IPriene* 105; *SEG* IV 490, XV 815; *MAMA* VI 174, 175.

obchody misteryjne, którym towarzyszyło ofiarowanie ciasta, kadzidła i lamp. Ostatni rodzaj ofiary miał dawać światło na obraz Augusta podczas uroczystości i wskazywać na podobieństwo kultu cesarza do kultu „prawdziwych” bogów. Napis z Pergamonu z czasów Hadriana ukazuje, że uczestnicy misteriów ku czci boskiego Augusta modlili się i wierzyli, że będą usłyszani przez boga³⁴.

Następnym razem, gdy kalendarz prowincji reformowano w celu zapisania daty śmierci i apoteozy Augusta, *koinon* Azji postanowił w szczególny sposób uczcić dzień 25 listopada, a w pierwszą rocznicę otrzymania dobrej wiadomości o apoteozie Augusta ufundowało mu ołtarz, podobnie jak Zeusowi Patroosowi (Zeus Patroos, bóg domu i rodziny). Odnośną uchwałę zdecydowano się umieścić w świątyni Romy i Augusta w Pergamonie oraz w innych miastach prowincji³⁵. 25 listopada powinny odbywać się uroczystości. Bardzo interesującym aspektem tej inskrypcji jest nie to, jakie miasta miały świętować ten dzień, a sama data. 25 listopada jest bardzo odległym terminem od dnia śmierci Augusta, a nawet od daty przeprowadzenia *consecratio* w Rzymie. Nie wiadomo dokładnie, kiedy inskrypcja została sporządzona – możliwe, że stało się to jeszcze za życia Augusta. Z drugiej strony mamy potwierdzenie tego, że w Pergamonie w dniu 25 listopada, nie wiadomo którego roku, ale możliwe, że w 14 r. n.e., ogłoszono apoteozę cesarza. Ważny jest także ten aspekt, że być może jeszcze za życia Augusta czczono na terytorium Azji jako najwyższego boga panteonu.

Warto też zauważyć, że reformy kalendarza przyczyniły się do zastąpienia samego sposobu organizacji życia codziennego, bo przecież zwykły kalendarz bazował głównie na pracach rolniczych. Od początku upamiętniania kultu Romy i Augusta zmienił się on na kalendarz odpowiednich świąt.

Głównym wydarzeniem prowincji były igrzyska ku czci Romy i Augusta (*Ρωμαϊα Σεβαστὰ* lub *Σεβαστὰ Ρωμαϊα*), które miały miejsce w Pergamonie. Po śmierci Augusta wydarzenie to nazywano *κοινὰ Ἀσίας*. Podobne uroczystości odbywały się w innych miastach prowincji: Efezie, Smyrnie, Kyzikos, Filadelfii, Laodycei i Tralleis³⁶. Przeprowadzenie tych igrzysk miało pozytywny wpływ na rozwój miast i zwiększało ich znaczenie polityczne i gospodarcze w regionie. Ponadto, w aspekcie kultury duchowej, stanowiły one w znacznie większym stopniu akt skutecznej propagandy wartości greckich niż uznanie wpływów

³⁴ *IGR IV 353*.

³⁵ Sajkowski 2001, 102.

³⁶ Olszewski 2016, 22.

rzymskich. Były adaptacją formy i treści tradycyjnych igrzysk greckich dla nowej nazwy i celu.

Proces rozwoju kultu władców miał miejsce również w kolejnych okresach. W II w. n.e. na akropolu w Pergamonie zbudowano Trajaneum (świątynię Boskiego Trajana). Jego budowla była wpisana w kompleks poprzednich struktur i ustalała plan dla przyszłej zabudowy³⁷.

Dla mieszkańców prowincji *princeps* był odległym pojęciem, ale przez jego wizualizację na monetach, duchową obecność w napisach, uroczystościach religijnych i budowlach religijnych obywateli jednoczono z główną osobą państwa i pozwalano im zrozumieć cechy rzymskiego światopoglądu. Promowanie nowych wartości, takich jak *Pax*, *Concordia*, *Fortuna*, *Salus*, *Felicitas*, *Victoria*, było obliczone na dłuższą perspektywę, a nie na zaspokojenie aktualnych potrzeb³⁸. Udział w kulcie cesarza rzymskiego jednoczył świat rzymski poprzez praktykę życia codziennego, promował ideę władzy rzymskiej i przyczynił się do romanizacji i homogenizacji społeczeństwa prowincji.

Dzieje polityczne II–I w. p.n.e. miały silny wpływ na mieszkańców prowincji. Zestawienia z innymi epokami pozwalają przypuszczać, że wprowadzenie nowego kultu (początkowo Romy, potem Romy i Augusta) po pierwsze było pewną formą samoobrony, bo przecież mieszkańcy *poleis* małoazjatyckich musieli być świadomi tego, co może się stać w przypadku nieposłuszeństwa lub wsparcia wrogów Rzymu, jak miało to miejsce w czasach Mitrydatesa VI czy w okresie wojen domowych. Po drugie religia, zwłaszcza kult władcy, miała charakter formalny, kiedy to wystarczyło dostosować się do pewnego wzorca, natomiast na odczucia poszczególnych osób lub na ich wiarę nie zwracano większej uwagi. Po trzecie wprowadzenie nowego kultu było zgodne z metodami tzw. rzymskiego mitu, kiedy to religia była uważana za wygodny sposób wzmocnienia poszanowania „najlepszych ludzi”, którzy kierowali śmiertelnymi i rozmawiali z bogami.

Kult Romy i Augusta zatem na początku był po prostu formą wdzięczności, a później stał się formalnym potwierdzeniem lojalności w stosunku do Rzymu. Charakterystyczne dla epoki przedindustrialnej trudności techniczne w utrzymywaniu szybkiego i stałego kontaktu ze stolicą, zwłaszcza w okresach ograniczeń w żegludze morskiej, sprawiały, że z praktycznego punktu widzenia namiestnik prowincji był dla jej mieszkańców osobą ważniejszą od cesarza i jakiegokolwiek innego dostojnika w Rzymie.

³⁷ Gates 2007, 383.

³⁸ Olszewski 2016, 24.

Jednakże w sferze symbolicznej związek z całym państwem rzymskim podtrzymywano za pomocą środków wizualnych, z których najważniejszym był pieniądz, stanowiący najbardziej rozpowszechnione narzędzie propagandy. Wraz z wejściem dawnego królestwa Pergamonu w skład państwa rzymskiego miasta nowo utworzonej prowincji kontynuowały bicie własnej monety. W Azji proces ten był szczególnie ważnym aspektem adaptacji „świata greckiego” do dominacji Rzymian. Pierwsze sto lat panowania rzymskiego, właściwie od czasu powstania prowincji do 27 r. p.n.e, można badać w świetle źródeł numizmatycznych. Monety pełniły ważną rolę propagandy wartości i wizerunku przywódcy, a same nie zawsze będąc dziełami sztuki, były najbardziej praktycznym sposobem okazania lojalności wobec cesarza oraz środkiem oddziaływania na lokalnych odbiorców. Ponadto wizerunki monetarne były, obok rzeźb, jedynym źródłem informacji o wyglądzie fizycznym princepsa.

Jednym z pierwszych ważnych wydarzeń w dziedzinie bicia i obiegu monety Augusta było wprowadzenie scentralizowanego systemu emisji pieniędzy z metali szlachetnych i decentralizacja w zakresie bicia monet brązowych. Znamienny jest fakt, że wraz ze stabilizacją sytuacji w kraju August zaczął bicie złotej monety w Efezie, Pergamonie, Kyzikos, Smyrnie, a jego następcy nadal bili srebrne cystofory oraz monety brązowe i miedziane. W trakcie interesującego mnie okresu w prowincji bito srebrne monety według wzoru greckiego, co można wyjaśnić potrzebą służenia lokalnemu handlowi. W ten sposób Rzymianie zachowali na terenie prowincji zastany system monetarny, z czasem zastępując portretem cesarza wizerunek cisty (*cista mysthica*) na awersie cystoforów³⁹.

Badanie materiału numizmatycznego pozwala nam prześledzić ważne aspekty kultu cesarskiego, słabo udokumentowane przez inne kategorie źródeł. Dzięki wizerunkom monetarnym można do pewnego stopnia odtworzyć wygląd świątyni kultu cesarskiego w Pergamonie wraz z towarzyszącym jej posągiem boskiego Augusta. Warto jednakże zwrócić uwagę na ograniczenia wyobrażeń monetarnych jako źródła poznania wyglądu antycznych obiektów architektonicznych. Monety na ogół przedstawiają świątynię w Pergamonie z sześcioma⁴⁰ bądź z czterema kolumnami⁴¹. Monety celebrujące ugodę (*homonioia*) z Sardes przedstawiają jednak świątynię tylko z dwiema kolumnami⁴². Istnieją

³⁹ Amandry 2012; Vagi 2016; <http://snible.org/coins/hn/mysia.html>.

⁴⁰ RPC 2358 // <http://www.wildwinds.com/coins/greece/mysia/pergamon/i.html>.

⁴¹ RPC 2369, 2356, 2364, 2370 // <http://www.wildwinds.com/coins/greece/mysia/pergamon/i.html>.

⁴² RPC 2362 // <http://www.wildwinds.com/coins/greece/mysia/pergamon/i.html>.

także złote monety z zaokrąglonym wizerunkiem świątyni⁴³. Wadą jest również to, że wizerunek świątyni był często bardzo schematyczny i niedokładny. Przy wszystkich różnicach w przedstawieniu wyglądu budowli, monety te łączy obecność napisu ROM. ET AVG. COM. ASIAE. Monety te wybijano w Pergamonie za panowania Augusta (19–18 r. p.n.e.)⁴⁴ oraz po jego śmierci. Odzwierciedleniem kultu Romy i Augusta było przedstawienie posągu władcy z włócznią w prawej ręce, koronowanego przez boginię Romę wyobrażoną z rogiem obfitości w lewej ręce. Na tetradrachmie z Efezu, wybitej za czasów cesarza Klaudiusza, również widzimy obraz świątyni Romy i Augusta z takim samym napisem na frontonie. Budowla ta ma dwie kolumny⁴⁵. Na pergamońskich monetach z brązu z czasów Klaudiusza znajdujemy wizerunek świątyni z posągiem Augusta na szczycie. To wszystko wskazuje na funkcjonowanie w prowincji Azja ustalonych wzorców kultu oraz na jego akceptację przez mieszkańców prowincji. Na medalionach⁴⁶ z czasów Nerwy i Trajana również występuje ta sama legenda. Tym niemniej badacze nie są pewni co do lokalizacji świątyni i powodów zamieszczenia napisu. Niektórzy sugerują, że umieszczenie tej legendy nie było spowodowane chęcią promowania kultu lub lojalności wobec Rzymu, a pragnieniem prezentacji swojego wkładu do powstania świątyni i kultu⁴⁷. Prześledzenie ciągłości gatunków monetarnych i różnic zauważalnych tylko w wizerunkach władców (Klaudiusza, Nerwy, Trajana) pozwala przypuszczać, że monety zostały wybite w tej samej mennicy w Pergamonie i nie były wyrazem abstrakcyjnego uhonorowania panującego, lecz uczczenia momentu objęcia władzy przez kolejnego cesarza doznającego kultu w prowincji Azja.

Z inskrypcji wiemy o ufundowaniu odpowiednich świątyń na wyspach Samos, Lesbos i Tazos jeszcze za życia Augusta. Możemy przypuścić, że umieszczenie na monecie wizerunku okrągłej świątyni ze sztandarem pośrodku jest właśnie propagandą rzymskich wartości i akceptacją rzymskiego panowania⁴⁸.

Tworzenie się systemu wartości rzymskich na terenie Azji utrudniała, po pierwsze, samowystarczalność regionu i jego oddalenie od centrum imperium, po drugie niechęć lokalnych elit do innego, niegreckiego środowiska, przekonanie o wyższości kultury greckiej, lokalny patryzizm, sprzeciw wobec przyjęcia innego niż grecki języka komunikacji. Innym ważnym czynnikiem był dość skomplikowany system uzyskania obywatelstwa rzymskiego.

⁴³ Akerman 1834, 123.

⁴⁴ *RIC I*² Augustus 506.

⁴⁵ *RPC* 2221 //http://www.wildwinds.com/coins/greece/mysia/pergamon/i.html

⁴⁶ Stevenson 1889a.

⁴⁷ Stevenson 1889, 237.

⁴⁸ *RIC I*² Augustus 507.

Proces ten jednak aktywizował się z powodu otwartości cesarzy na prośby delegacji greckich miast Anatolii, uznanie ich osiągnięć kulturalnych, dbałości o rozwój miast i dobro ich mieszkańców. Jak zauważył Adam Ziółkowski, w kolejnych pokoleniach to, co dla dziadków oznaczało pogodzenie się z rzeczywistością, u pokoleń kolejnych było lojalnością wobec cesarstwa i sprzyjało autoidentyfikacji ze społeczeństwem rzymskim⁴⁹. Możemy zgodzić się z twierdzeniem Ronalda Mellora, że kult cesarski był instrumentem politycznej romanizacji prowincji⁵⁰. Uhonorowanie religijne cesarzy było powiązane z tradycją lokalną i wprowadzone w dobrze rozwiniętej formie. Kult cesarza był politycznym i społecznym zjawiskiem, a przez dobrze znane formy i rytuały, przez dystrybucję obrazów stał się częścią codziennego życia. Możemy zatem założyć, że w prowincji Azja pod wpływem okoliczności politycznych nastąpiła do pewnego stopnia samoromanizacja.

Bibliografia:

- Amandry M., 2012: *The Coinage of the Roman Provinces through Hadrian*, [w:] *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, red. W.E. Metcalf, Oxford, <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780195305746.001.0001/oxfordhb-9780195305746-e-22>.
- Akerman J.Y., 1834: *A Descriptive Catalogue of Rare and Unedited Roman Coins: From the Earliest Period of the Roman Coinage, to the Extinction of the Empire Under Constantinus Paleologos*, I, London.
- Calder W.M., Gray E.W., Mitchell S., 1996: *Asia, Roman Province*, [w:] *OCD*, wyd. 3, 189–190.
- Deininger J., 1965: *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.*, München.
- Джарман О.А., 2012: *Культ императора в Древнем Риме и Италии в межзаветную и раннехристианскую эпоху*, Христианское чтение 2, 56–118.
- Freisen S. J., 1993: *Twice Neokoros: Ephesus, Asia, and the Cult of the Flavian Imperial Family*, Leiden.

⁴⁹ Ziółkowski 2009, 834.

⁵⁰ Mellor 1975, 16.

- Gates C., 2007: *Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome*, London–New York.
- Gradel I., 2002: *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford.
- Гуськов Е.А., 2013: *Фигура императора в культуре ранней Римской империи: сакрально-религиозный аспект*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Саратов.
- Halfmann H., 1979: *Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum : bis zum Ende des 2. Jahrhunderts n. Chr.*, Göttingen.
- Hicks E.L., Marshall F. H., 1886–1916: *The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum*, III–V, London.
- Jaczynowska M., 1984: *Kult wodzów rzymskich w okresie Republiki (III–I w. p. n.e.)*, [w:] *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*, III, Poznań, 157–165.
- Kotłowski G., 2005: *Przenikanie się wierzeń greckich i karyjskich w inskrypcjach wybranych miast Karii*, [w:] *Religia i polityka w świecie antycznym*, red. R. Sajkowski, Ostróda, 186–196.
- Машкин Н.А., 1949: *Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность*. Москва – Ленинград.
- Mellor R., 1975: *Thea Rome: The Worship of the Goddess Roma in the Greek World*, Göttingen.
- Millar F., 1984: *State and Subject: The Impact of Monarchy*, [w:] *Caesar Augustus: Seven Aspects*, red. F. Millar, E. Segal, Oxford, 37–60.
- Mitchell S., 1993: *Anatolia*, I, New York.
- Okoń D., 2017: *Album senatorum, I: Senatores ab Septimii Severi aetate usque ad Alexandrum Severum (193–235 AD)*, Szczecin.
- Olszewski L., 1995: *Roma et Augustus. Rzymska władza wobec społeczności prowincji w okresie Augusta*, „Meander” 49, 585–602.
- Olszewski L., 2016: *August i Rzym: pamięć, rytuały i praktyki życia codziennego* [w:] *August i Rzym: pamięć, rytuały i praktyki życia codziennego*, red. L. Olszewski, P. Sawiński, A. Ziółkowski, Poznań, 17–43.
- Pleket H.W., 1965: *An Aspects of the Emperor Cult: Imperial Mysteries*, „HTHR” 58, 331–347.
- Price S.R.E., 1984: *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge.

- Sajkowski R., 2001: *Divus Augustus Pater. Kult boskiego Augusta za rządów dynastii julijsko-klaudyjskiej*, Olsztyn.
- Sajkowski R., 2007: *Rola hymnów w kulcie Augusta*, [w:] *Studia z dziejów starożytnego Rzymu*, red. R. Sajkowski, Olsztyn, 37–44.
- Stevenson S.W., 1889: *Dictionary of Roman Coins, Republican and Imperial*, London.
- Stevenson S.W., 1889a: *Медная чеканка римлян*, [w:] Стивенсон С.У., *Словарь римских монет*: // <http://ancientrome.ru/dictio/article.htm?a=303350996>.
- Täger F., 1959: *Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes*, II, Stuttgart.
- Taylor L.R., 1931: *The Divinity of Roman Emperors*, Middletown.
- Тенни М., 1998: *Обзор Нового Завета*, Москва.
- Vagi D., 2016: *Coinage and History of the Roman Empire*, Sidney.
- Walbank F.W., 1992: *The Hellenistic World*, wyd. 3, London.
- Ziółkowski A., 2009: *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa.

Ivan Franko National University of Lviv